

**पारधी जमाती: पारंपारीक व्यवसायात झालेले परिवर्तन
(नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामिण भागात स्थायी पारधी जमातीचे अध्ययन)**

डॉ. प्रल्हाद धोटे

सहयोगी प्राध्यापक जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय उमरेड, जि-नागपूर

Corresponding Author- डॉ. प्रल्हाद धोटे

Email-pralhaddhote50@gmail.com

प्रस्तावना:-

पारधी जमात ही आदिवासी समाजातील पूर्वाश्रमीची भटकरी जमात आहे. गेल्या अनेक वर्षांपासून गावगाड्याची कोणत्याही प्रकारचा संबंध न ठेवता पोटासाठी अजूनही रानावनात भटकणाऱ्या, फिरणाऱ्या जमातीपैकी पारधी जमात ही एक आहे. सेंट्रल प्रोव्हिजन्स आणि बेरार मधील १९९१ मध्ये त्यांची संख्या १५००० होती. पारधी जमाती मध्ये मातृसत्ताक पद्धती आढळून येते. भारतात १९७१ च्या जनगणनेनुसार पारधी जमातीची लोकसंख्या २७,३६३ होती. पारधी जमात ही फासेपारधी, बैलपारधी, चित्तापारधी, गायपारधी अशा अनेक नावाच्या प्रकारांने ओळखतात. पारधी समाज हे राणाप्रतापचे वंशज आहे असे मानतात. त्यांचे कुलदैवत कालीमाता, भवानी, दुर्गा, सप्तक्षणी हे आहेत. त्यांचे गोत्र पवार, चव्हाण, सांळूकी असून पवार, चव्हाण, राजपूत, काळे अशी आडनावे आहेत.

नागपूर जिल्ह्याच्या ग्रामिण भागात ५५० कुटुंबे स्थायी आढळून येते. त्यामध्ये शेषनगर, गडेपार व उदासा यांचे कुटुंबे येथे अधिक आढळतात. सद्यास्थितीत पारधी जमातीच्या पारंपारीक व्यवसायात बऱ्याच प्रमाणात परिवर्तन झालेले आहे. याचे मुख्य कारण वनकायदा हा आहे. त्यामुळे पारंपारीक व्यवसायावर अनेक बंधने आले आहे. त्यामुळे आपल्या उपजिवेकेसाठी पारंपारीक व्यवसायात बदल झालेले आढळून येतो.

मुख्य शब्द:- पारंपारीक शिकार करणे, व्यवसाय व परिवर्तन.

उद्देश:-

- १) पारधी जमातीची आर्थिक स्त्रोत जाणून घेणे.
- २) पारधी जमातीचा मुख्य पारंपारीक व्यवसाय अभ्यासणे.
- ३) पारधी जमातीच्या पारंपारीक व्यवसायात झालेला बदल अभ्यासणे.

उपकल्पना:-

- १) पारधी जमातीचे आर्थिक स्त्रोतात बदल झालेला नाही.
- २) पारधी जमातीचा मुख्य पारंपारीक व्यवसाय शिकार करून उपजीवीका भागविणे हा आहे.
- ३) पारधी जमातीच्या पारंपारीक व्यवसायात बदल झालेला आहे.

पारंपारीक व्यवसाय:-

पारधी जमातीचा पारंपारीक मुख्य व्यवसाय पक्ष्यांची व प्राण्यांची शिकार करणे व आपली उपजिविका भागविणे हा आहे. ते

जवळजवळ सर्व प्रकारचे मास खातात. घरातील स्त्रिया गावातच शिकार मागून आणतात. मुलबाळांचा व कुटुंबियांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सोडवितात. पारधी जमातीचे पोट भरण्याचे मुख्य साधन म्हणजे शिकार करणे होय. ही शिकार त्यांना पक्षी, प्राणी इत्यादी पासून मिळते. जंगल त्यांचा अन्नदाता आहे हे साहित्यावरून दिसून येते. जमीनीवर विस्तृत पेटवून आणलेली शिकार भाजून त्यांचे तुकडे करून सहभागी लोकांना मासाचे तुकडे करून वाटण्या करतात. गावामध्ये पारधी शिकारीच्या मोबदल्यात प्रतिष्ठित नागारीकाकडून भाकरी व पोट्या मिळविततात. काही पारध्याकडे शेती सुद्धा आहे. परंतु ती शेती मागास आहे. कारण शेती पिकविण्यासाठी भांडवल, आधुनिक शेती तंत्रज्ञान व रानावनात शेती असल्याने नापीक आहे. तसेच शेतीचे बहुसंख्य पारध्याकडे शेतीचे पट नसल्याने शसकीय योजनांचा लाभ मिळत

नाही. तसेच पारंपारीक शेती पद्धतीमुळे उत्पादन कमी आहे.

व्यवसायात झालेले परिवर्तन:-

१८७१ साली गुन्हेगार जमाती कायदा करून पारध्यासह देशातल्या ४२ जमातींना 'गुन्हेगार' जमात ठरविले होते. भारत देश स्वातंत्र्य झाल्यावर १९५२ साली हा कायदा रद्द करण्यात आला तरी याचा परीणाम आजही या जमातींना भोगावा लागत आहे. 'गुन्हेगार' म्हणून एक 'कलंक' आजही या जमातीवर आहे. इतर समाज वर्गित नजरेने या समाजाकडे पाहतात. मध्य प्रदेशातील इंदौर-झाबुआ या राष्ट्रीय महामार्गावर म्छलिया घाट असून या घाटात भिल्ल आदिवासी जमाती राहतात. त्यांना 'गुन्हेगार' म्हणून इतर समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन बदललेला नाही. भिल्ल आदिवासी प्राण्याची व पक्ष्यांची शिकार 'तिरकमटा' या शस्त्राने करतात. तसेच स्वातंत्र्य भारताचा वनकायदया मुळे पारधी जमातीच्या पारंपारीक व्यवसायावर अनेक बंधने आली आहे. त्यातून त्यांचा उदरनिर्वाहाचा व पोटपाण्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे. याचा परिणाम म्हणून पारधी जमात शेती व दारू व्यवसायाकडे वळल्याचे दिसून येते. यातून या जमातीच्या सामाजिक, आरोग्य विषयक, सांस्कृतिक तसेच मानसीक समस्या निर्माण झाल्याचे दिसून येते. दारू व्यवसायामुळे अनेक कुटुंबे उद्ध्वस्त झाली आहे. कायदयाने दारू व्यवसाय गुन्हा असल्याने अनेक कुटुंबातील कमवणाऱ्या व्यक्तींना जेल, गुन्हा, फरारी अशा स्वरूपाचे गंभीर समस्येने सामोर जावे लागत आहे. यातून अनेक पारधी समाजाची कुटुंबे उद्ध्वस्त होण्याच्या मार्गाने आहे. यातून दारीद्र, उपासमारी, बेरोजगारी, वैफल्यग्रस्त, व्यसनाधीनता, कर्जबाजारी, आत्महत्या, दिर्घआजारी, मुलाबाळांचे कुपोषण अशा अनेक सामाजीक, आर्थिक व आरोग्यविषयक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. विशेषतःह पारधी समाज हा गावाला लागून वेगळ्या वस्तीत समूहाने राहत असल्याने त्यांच्या समस्यांकडे शासनाचे, सामाजिक संस्थांचे लक्ष अपूरे आहे.

उपाय व विफारशी

डॉ. प्रल्हाद धोटे

पारधी समाजाच्या सामाजीक, आर्थिक विकासासाठी रोजगार श्रम कार्यक्रम हाती घ्यावे, तसेच श्रम कार्यक्रम संदर्भात NGO ची जागृती विषयक कार्य महत्त्वाचे राहिल. तसेच पारधी समाजाच्या व्यवतीना आरोग्यावर आधारीत कार्यक्रमाचे आयोजन करून त्या समाजात जाणीव जागृती करणे महत्त्वाचे आहे. जेणेकरून त्यांच्यातील श्रद्धा-अधःश्रद्धा दूर होऊन त्यांचे सामूहिक आरोग्य चांगले राहिल. तसेच वनकायद्यामुळे पूर्णतः उपजिविकेचा आधार असलेल्या वनक्षेत्राला हा पारधी समाज मुकला आहे. त्यामुळे मोहफुल, जळावू लाकडी इंधन, वनउपज, जडीबुटी अशा अधिक स्त्रोता पासून हा समाज अलिप्त झाला आहे. त्यासाठी ज्या पारधी समाजाच्या कुटुंबाकडे इतर उत्पन्नाचे साधन नाही, तेव्हा त्यांना इतर व्यवसाय करण्यासाठी बँक व इतर पतसंस्थानी सहकार्य करणे महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी शासनाने विषेष लक्ष द्यावे. शासकिय योजनांचा जास्तीत जास्त लाभ पारधी समाजाला मिळेल असे धोरण शासनाचे असावे. लहान मुलांमध्ये शिक्षणाची आवड निर्माण करावी. शिक्षित युवकांना रोजगार, नोकरीविषयक शासनाच्या कार्यक्रमात सहभागी करावे. रोजगार हमी योजनांचा लाभ प्रत्येक कुटुंबाना मिळेल अशी शासकिय अमलबजावणी करावी. जेणे करून हा पारधी समाज या दारिद्र्याच्या खाईतून बाहेर येईल व इतर सभ्य समाजाच्या सहवासाने व सहभागाने जिवन जगू शकतील.

संदर्भ:-

- १) चौधरी पुण्या ना. आवटो. २००६, पारधी: जिवन आणि भाषा.
- २) बावणे लिन कुमार २००९, भटवयांचा भग्न संसार आणि संस्कृती, सुधीर प्रकाशन, वर्धा.
- ३) धोटे प्रल्हाद २०१८, पारधी जमातीचे सामाजीक व मानसीक परिवर्तन.